

Dos nous testimonis d'ocupació humana al massís del Garraf en època ibèrica: el puig d'en Pacurri (Sant Pere de Ribes) i la cova del Corral de les Piques (Olivella)

Magí Miret

Resum

Jaciments arqueològics com els de Campdàsens, Montceva-Coll Blanc i Ca l'Amell palesen que el massís del Garraf va ser poblat de forma estable al llarg dels períodes ibèric i romà. En aquest treball donem a conèixer dos nous jaciments ibèrics –el puig d'en Pacurri i la cova del Corral de les Piques– que indiquen que, en aquests períodes, a més dels escassos llocs propers a terres fàcilment conreables, també es van ocupar zones rocalloses, probablement de forma més efímera. Es destaca la possible explotació del massís amb finalitats ramaderes i l'aprofitament d'algunes coves com a refugis temporals des d'època antiga.

Paraules clau

Massís del Garraf, puig d'en Pacurri, cova del Corral de les Piques, poblament ibèric

Resumen

Dos nuevos testimonios de ocupación humana en el macizo de El Garraf en época ibérica: el cerro de En Pacurri (Sant Pere de Ribes) y la cueva del Corral de les Piques (Olivella)

Yacimientos arqueológicos como los de Campdàsens, Montceva-Coll Blanc i Ca l'Amell ponen en evidencia que el macizo de El Garraf fue poblado de forma estable durante las épocas ibérica y romana. En este trabajo damos a conocer dos nuevos yacimientos ibéricos –el cerro de En Pacurri y la cueva del Corral de les Piques– que indican que, en estos períodos, además de los escasos lugares cercanos a tierras fácilmente cultivables, también se ocuparon zonas rocosas, probablemente de forma más efímera. Se destaca la posible explotación del macizo con finalidades ganaderas y el aprovechamiento de algunas cuevas como refugios temporales desde época antigua.

Palabras clave

Macizo de El Garraf, cerro de En Pacurri, cueva del Corral de les Piques, poblamiento ibérico

Abstract

Two new testimonies of human occupation in the Garraf massif in the Iberian period: Pacurri Hill (Sant Pere de Ribes) and Corral de les Piques Cave (Olivella)

Archaeological sites such as Campdàsens, Montceva-Coll Blanc and Ca l'Amell reveal that the Garraf massif had a stable population throughout the Iberian and Roman periods. In this paper we describe two new Iberian sites, Pacurri Hill and Corral de les Piques Cave, which show that in these periods, in addition to the few places close to easily tilled land, rocky areas were also occupied, probably on a more temporary basis. The possible use of the massif for livestock farming is discussed, as is the use of some caves as temporary shelters from ancient times.

Keywords

Garraf massif, Pacurri Hill, Corral de les Piques Cave, Iberian settlement

El puig d'en Pacurri

Aquest jaciment va ser descobert l'any 2005 per un grup d'alumnes durant la realització d'un treball de camp per a l'assignatura Anàlisi de la història del paisatge, impartida pel professor Santiago Riera Mora a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona. Va ser ell qui ens va comunicar la troballa d'alguns fragments ceràmics d'època ibèrica superficials en un indret vora el puig d'en Pacurri i qui va acompanyar-nos-hi. Malgrat que el jaciment no es troba al puig pròpiament dit, hem optat per donar-li aquest nom perquè és el topònim més proper que coneixem.

El puig d'en Pacurri és un promontori calcari situat al terme municipal de Sant Pere de Ribes, molt a prop del seu límit amb el de Sitges. Té una altura de 228 metres i el seu nom deu fer referència a un parcer que conrearia al segle xx alguna peça de terra propera (MUNTANER 1986, pàg. 190). La manera més senzilla d'arribar al jaciment és seguir un corriol que surt a mà esquerra de la pista que enllaça la urbanització de Mas Alba amb Jafre i Can Planes, pocs metres abans que s'ajunti a aquesta pista pel seu costat dret el camí de la Fita provinent de Sitges (fig. 1.1 i 2). Aquest corriol carener comença tot just quan la pista deixa d'estar asfaltada i s'ha de seguir en direcció nord vers el puig d'en Pacurri, situat a poc més de mig quilòmetre de distància. Al cap d'uns 170 m de seguir el corriol, s'arriba a un punt on una línia elèctrica d'alta tensió el travessa perpendicularment i a mà esquerra hi ha una zona terrassada de poc pendent vers l'oest, on hi ha dues torres de suport de la línia elèctrica. És aquí on es van localitzar escampats superficialment els fragments ceràmics ibèrics (coordenades UTM: X: 401620, Y: 4568700, 200 m s.n.m.). A ponent de la segona torre el pendent del vessant augmenta i no s'hi observen fragments ceràmics superficials. A l'altre costat del corriol, en direcció est, el vessant de la muntanya també està terrassat i a uns 5 m del camí, sota mateix de la línia elèctrica, hi ha una cavitat artificial excavada al subsòl, parcialment buida, que sembla ser una cisterna d'època moderna, possiblement relacionada amb una barraca de vinya situada a una vintena de metres en direcció nord-est. En aquest vessant s'observa la presència testimonial d'algun fragment ceràmic ibèric, molt probablement desplaçat per l'erosió pendent avall des de la carena superior.

El conjunt de materials arqueològics recollits pels estudiants consisteix en un total de 31 fragments ceràmics, tots fets a torn i pertanyents a: 6 àmfors vinàries diferents de procedència itàlica o grecoitàlica, algunes de les quals amb les característiques pastes dures d'aspecte rugós i desgredant d'origen volcànic típiques del golf de Nàpols; 1 àmfora púnica centremediterrània; 1 ceràmica ibèrica comuna que presenta l'arrencaament d'una vora exvasada, rastres de decoració pictòrica de color vermell vinós i una petita perforació circular –possiblement per una reparació amb grapa– feta des de fora cap endins del recipient; 2 nanses ibèriques de forma anular; 1 paret d'àmfora o gran gerra ibèrica; 1 vora d'un petit atuell ibèric; 16 fragments pertanyents a un nombre indeterminat de petits vasos de ceràmica ibèrica oxidada; 2 ceràmiques grises possiblement ibèriques i 1 olla de ceràmica vidrada moderna. Tot i tractar-se d'un lot de materials ceràmics molt escàs, hi ha representats un mínim d'una vintena de recipients d'època antiga destinats a diferents funcions (emmagatzematge, vaixel·la de taula i de cuina), relacionades amb una ocupació a l'aire lliure de funcionalitat imprecisa.

Els fragments ceràmics que corresponen a manufactures ibèriques no aporten dades que permetin concretar-ne la cronologia, per la qual cosa només poden encabir-se de forma genèrica entre els segles vi i i aC. Els fragments d'àmfors importades són d'època ibèrica avançada, datables entre unes dècades abans de la conquesta romana i el canvi d'era (segles III-I aC). El fet que no s'hagin localitzat fragments ceràmics de vaixel·la de taula importada de vernís negre o sigil·lada itàlica impedeix conèixer amb més precisió la cronologia del jaciment. Altres tipus de materials que falten i que són molt freqüents a la major part de jaciments coneguts d'època ibèrica són els molins manuals per a la mòlta de productes vegetals com els cereals i també la terrissa feta a mà destinada a usos culinàries. La seva absència podria respondre més a l'extrema escassetat i consegüent poca representativitat del conjunt de materials arqueològics recuperats que no pas a unes característiques funcionals determinades de l'establiment. Cal tenir present que la visió de la superfície del sòl només és possible a la franja de terreny situada sota la traça de la línia elèctrica, ja que va ser netejada per tal de facilitar-ne la instal·lació i minimitzar el perill d'incendis, mentre que a les àrees limítrofes la vegetació arbustiva és molt densa. Per tant, no és factible determinar –ni tan sols aproxi-

madament– la superfície de terreny on hi ha materials arqueològics superficials ni intentar deduir l'extensió que va tenir l'establiment.

Si no s'hagués talat la vegetació, l'existència d'aquest jaciment arqueològic no hagués pogut ser mai reconeguda. Aquest fet li atorga un especial interès, ja que, a pesar de la seva modèstia, pot ser testimoni –l'únic conegut fins ara– de l'existència de molts altres jaciments de característiques similars situats a altres indrets del massís, els quals difícilment podran ser identificats si no es produeix alguna circumstància favorable fortuïta –com la instal·lació d'una línia elèctrica– o si no es realitzen campanyes arqueològiques sistemàtiques de prospecció superficial amb una metodologia de treball de camp molt acurada.

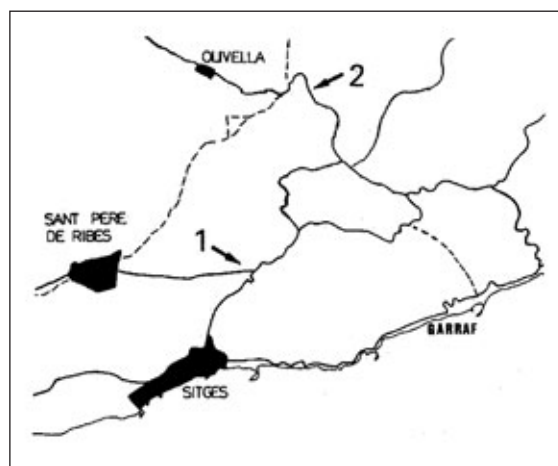
El jaciment d'en Pacurri té certes similituds amb l'establiment ibèric de Montceva-coll Blanc, datat entre la segona meitat del segle III aC i el final del segle I aC (MIRET, 2000a). A més de la seva cronologia similar, ambdós es troben junt a la capçalera d'un fondo i a una certa proximitat del camí –bàsicament carener– que comunica les terres planes dels actuals municipis de Sant Pere de Ribes i Sitges amb les de Gavà pel camí de la Fita, el coll Blanc, Campgràs i la vall de la Sentiu. Aquesta via natural va ser transitada durant l'època medieval (CAPMANY, 2004) i possiblement des de molt temps abans (MIRET, 2000b). El jaciment del puig d'en Pacurri es troba un xic més apartat d'aquest camí i molt més lluny de qualsevol àrea amb terres planes fàcilment conreables que els altres establiments ibèrics i romans coneguts al massís –Montceva-coll Blanc, Campdàsens i Ca l'Amell (MIRET, 1992 i 2004)–, la qual cosa podria indicar que tal vegada no es tractaria d'una explotació estable agrícola, sinó potser d'un tipus d'ocupació no tan intensa ni continuada, associada a funcions de suport i d'emmagatzematge d'aliments, aigua, estris, etc. per a persones que podrien desenvolupar activitats ramaderes i forestals o que transitarien amb altres finalitats per aquesta zona del massís. Només la realització d'excavacions arqueològiques exhaustives i amb una metodologia científica rigorosa podrà aportar dades que permetin precisar les característiques d'aquest jaciment.

La cova del Corral de les Piques

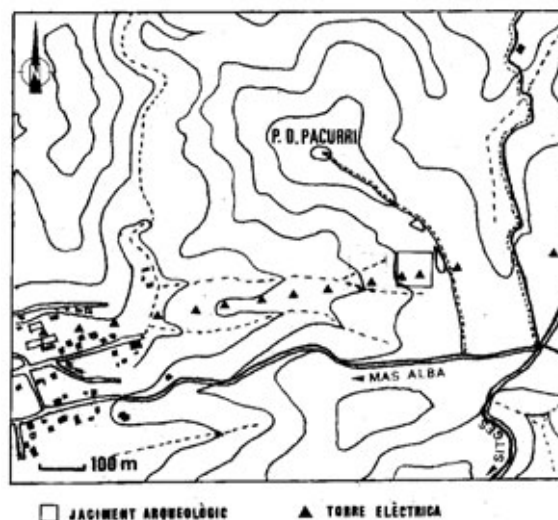
Està situada al terme municipal d'Olivella i molt a prop del límit amb el de Begues, a la capçalera

d'una fondalada molt suau situada a l'extrem meridional de la serra de les Conques (coordenades UTM: X: 403669, Y: 4573379, 270 m s.n.m.) i a una setantena de metres per sobre de la llera del fondo de les Conques, molt poc abans del seu enllaç amb el fondo de les Piques i la riera de Jafré (fig. 1, 2 i 3). L'accés més fàcil per arribar-hi és pujant a peu costa amunt des de la pista asfaltada que enllaça Can Grau i les Piques amb el Corral Nou i la plana Novella.

L'existència d'aquesta cova va ser donada a conèixer pels espeleòlegs J. CASTELLS i J. TEJEDOR (1982, pàg. 92-94). Va ser originada per infiltracions d'aigües pluvials sobre un pla d'estratificació de roques calcàries que presenten un lleuger capbussament. Té uns 8 m d'amplada, una altura màxima de 3,3 m que va decreixent paulatina-

Figura 1. Situació dels jaciments del puig d'en Pacurri (1) i de la cova del Corral de les Piques (2).

Figura 2. Detall de la localització del jaciment del puig d'en Pacurri.

que el seu corral s'anomena de la Bauma o corralet de la serra de les Conques (CARBONELL, 2004, topònims núm. 82, 247, 298, 637 i 639). En un treball publicat fa uns anys ja vàrem avançar –malgrat no disposar aleshores encara de cap referència documental– que les característiques constructives del corral ens feien pensar que podia ser d'època moderna (ESTEBAN *et al.*, 1993, pàg. 648), si bé no es pot descartar completament que pogués haver estat bastit durant el període baixmedieval (segles XIV-XV).

El mes de juny del 1990, en una visita al massís amb els companys arqueòlegs Josep Miret i Jorge Martínez, vàrem localitzar en un punt situat a uns 200 m al nord-oest de la cova del Corral de les Piques, a la carena del petit serrat que té a ponent, 1 fragment d'ascla i 1 fragment de sílex, així com una dotzena de fragments de ceràmica feta a mà (1 possible vora engruixida o coll amb cordó, 2 fragments decorats amb cordons impresos i 9 sense forma definida). Aquest conjunt de materials es poden datar en un moment imprecís de l'edat del bronze o de la primera edat del ferro (MIRET, 1993, pàg. 144-145). Quan vàrem arribar fins a la cova vàrem reconèixer, barrejats entre les pedres de la tartera que s'inicia davant mateix de la cova i segueix pendent avall, altres materials arqueològics, que confirmaven la presència humana en aquesta zona del massís des de la prehistòria fins a l'època actual. El fet que aquests materials es trobessin no a l'interior de la cova, com seria en principi més lògic esperar, sinó –en quantitat decreixent– a les terrasses que hi ha en cotes inferiors, creiem que és conseqüència de les remocions de les terres de l'interior de la cavitat produïdes en època moderna a fi d'ampliar i anivellar el terreny que va servir de plataforma per al corral.

Els materials arqueològics identificats van consistir en 28 fragments ceràmics, corresponents a una vintena de recipients diferents, i 3 fragments lítics. La major part d'aquestes restes es van localitzar sobre les tres terrasses –els marges de contenció de les quals estan molt malmesos– situades per sota la cova:

- 12 fragments fets a mà o torn lent –un correspon a una nansa (fig. 5.2)– pertanyents a un mínim de 7 recipients d'època prehistòrica o ibèrica, dels quals solament un es va localitzar a l'interior de la cavitat, mentre que la resta a la tartera davant la cova.

- 1 fragment de ceràmica a mà corresponent a la base plana d'un vas amb empremtes d'esto-

ra vegetal a l'exterior (fig. 5.2). Bases d'aquest tipus es documenten des del neolític fins al bronze final, però són especialment freqüents durant l'edat del bronze antic i mitjà (LÓPEZ-CACHERO, 2005).

- 1 fragment de destal prehistòrica de pedra, possiblement corniana (fig. 5.10).

- 8 fragments de ceràmica ibèrica a torn oxidada pertanyents tots a recipients diferents: una vora en forma de T de plat (fig. 5.3) assimilable a la forma 9.6 de Cella i datable entre final del segle III aC i principi del segle I aC (CELLA, 1994); una petita base (fig. 5.4); una vora de petit càlat o barret de copa (fig. 5.5), tipus datable al segle II aC-primer meitat del segle I aC (CONDE, 1993); una vora de gerra amb arrencament de nansa vertical i decoració pintada de cinc línies obliqües vermelles (fig. 5.6); una nansa bilobular possiblement horitzontal i asimètrica (fig. 5.7); un coll de gerra de vora exvasada amb una línia horitzontal vermellosa pintada (fig. 5.7) i una vora exvasada amb l'inici de l'arrencament vertical d'una nansa.

- 1 fragment de ceràmica grisa a torn de pasta grollera, potser medieval.

- 2 fragments de molins manuals de vaivé o de rotació (fig. 5.8) de gres de característiques similars al de la muntanya barcelonina de Montjuïc. A la comarca del Garraf, durant tot el període ibèric és amb aquest tipus de pedra que es van fer la major part de molins utilitzats per a la mòlta de cereals i altres productes vegetals (MIRET, 2003 i 2005).

- 1 fragment de gerra de vora exvasada d'època indeterminada, amb una banda ampla i una prima horitzontal pintada de color ataronjat a la superfície externa.

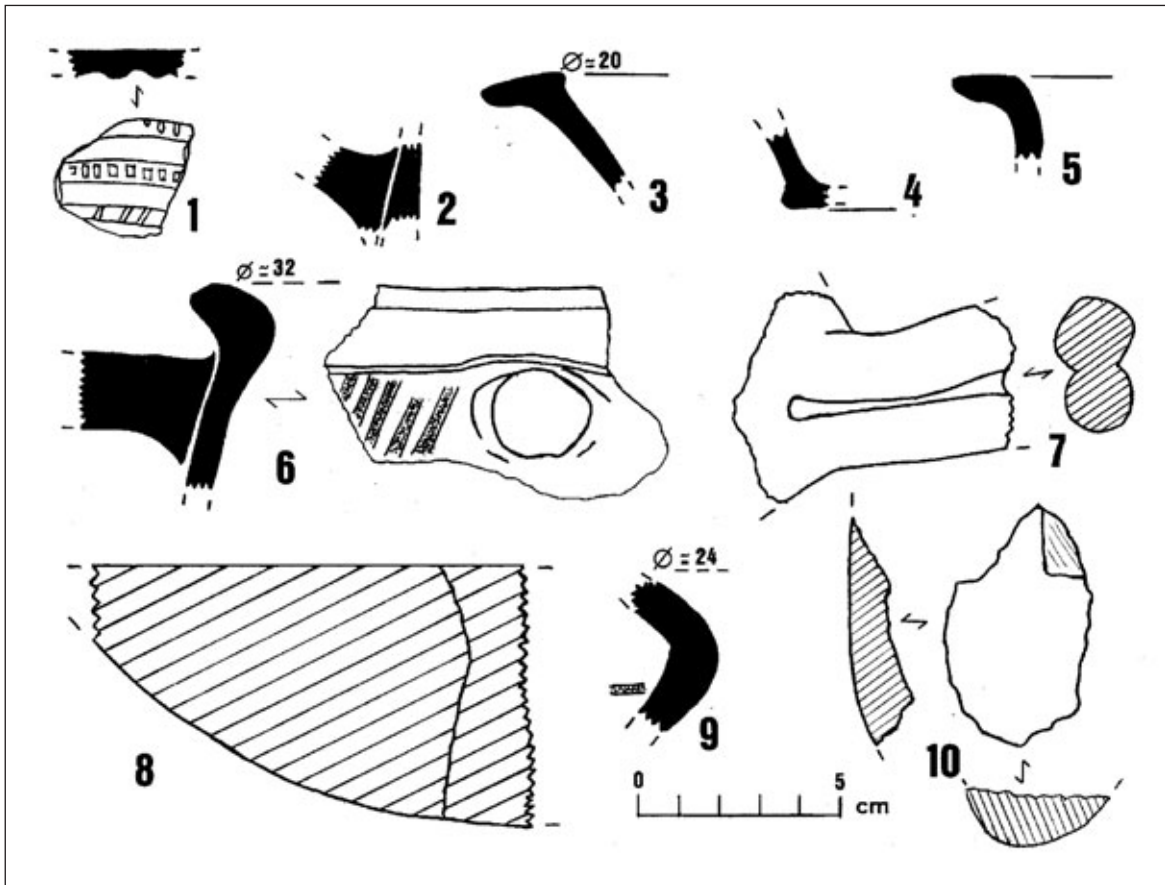
- 1 fragment de ceràmica amb superfície vidrada groguenca baixmedieval (segles XIV-XV).

- 1 fragment de ceràmica a torn grisa, d'època moderna o contemporània, possiblement d'un càntir, trobat a l'interior de la cova.

- 1 fragment de ceràmica a torn vidrada moderna i una vora i un fons de plats de ceràmica vidrada melada d'època contemporània.

L'any 2003 es van trobar a l'interior de la cova dues ascles de sílex melat que podrien estar relacionades amb alguna ocupació de la cavitat durant la prehistòria (informació facilitada per Daniel González).

Entre les pedres calcàries que formaven la tartera enfront la cova vàrem identificar també alguns còdols de mida mitjana de gres vermell procedents dels nivells geològics triàsics que afloren

Figura 5. Materials arqueològics localitzats a la cova del corral de les Piques.

a l'àrea de Begues i, sobretot, a l'Eramprunyà, ja en terme de Gavà. Alguns d'aquests còdols són transportats des de les seves capçaleres per les rieres de Begues i Jafre. La presència d'aquests rierencs en una zona de roques calcàries del període cretàcic creiem que ha d'haver estat causada per intervenció humana, però, malgrat que tradicionalment aquest tipus de pedres ha estat usat per esmolar, en cap dels casos observats vàrem observar traces d'ús o manipulació antròpica.

Els períodes cronològics que estan més representats pels materials arqueològics són la prehistòria –probablement l'edat del bronze– i l'època ibèrica, mentre que els dels períodes medieval, modern i contemporani són molt més escassos.

No podem establir amb certesa la cronologia dels fragments ceràmics fets a mà i determinar, a excepció del que presenta empremtes a la seva base, si són de l'edat del bronze o d'època ibèrica, ja que les seves característiques tècniques són molt tosques, bastant similars i no presenten cap tipus de decoració. Tot i així, creiem que una

part dels fragments deuen ser prehistòrics i que és molt probable que durant l'edat del bronze la cavitat fos utilitzada de forma ocasional com a aixopluc o refugi temporal per persones, sense que es pugui descartar el seu ús més o menys esporàdic com a corral. Cal tenir present que està plenament comprovat que algunes coves –com per exemple les de Can Sadurní (Begues, Baix Llobregat) i de la Guineu (Font-rubí, Alt Penedès)– van ser utilitzades durant el neolític per estabular-hi animals domèstics (BLASCO *et al.*, 1999; NADAL *et al.*, 1999).

Amb les escasses dades disponibles no es pot concretar amb molta seguretat la cronologia de la utilització de la cova en època ibèrica, a causa de l'escassetat, estat de fragmentació i característiques tipològiques poc destacables dels materials ceràmics recuperats. Destaca la nul·la presència tant d'àmfores –iberes o d'importació– com de vaixel·la de taula fina importada de vernís negre, que són els indicadors que podrien aportar una informació cronològica més precisa. Tot i així, tant el petit càlat com la vora en T de plat són característiques del període ibèric final

(segle II-primera meitat del segle I aC), un cop s'havia ja produït la conquesta romana. És precisament en aquesta etapa quan es documenta en tot el territori de la comarca del Garraf un augment dels assentaments humans, que es dupliquen en nombre (MIRET, 2003 i 2005).

És possible que durant el període ibèric final la cova fos aprofitada també, a més de com a refugi o hàbitat temporal, per tacar-hi un petit ramat. Que el territori muntanyós del massís del Garraf fou explotat amb finalitats ramaderes durant la primera edat del ferro i l'època ibèrica i romana altimperial ho prova l'existència de grans tancats fets amb murs de pedres en sec –actualment totalment esbaldregats– que delimiten àmplies superfícies. Se'n coneixen tres, situats a la serra de la Font del Coscó (Avinyonet del Penedès), al puig de la Mola (situat a la confluència dels termes d'Olivella, Begues, Avinyonet del Penedès i Olesa de Bonesvalls, conegut com a marge del Moro en aquest darrer municipi) i el marge del Moro de Torrelles de Llobregat, d'unes 1,5, 2,5 i 3,5 ha de superfície respectivament (MIRET-MIRET, 1981; MIRET, 1999). Un sondeig arqueològic realitzat al tancat de la serra de la Font del Coscó va documentar la presència de fragments d'àmfores fenícies i altres ceràmiques datables a la primera edat del ferro (segles VII-VI aC) en un nivell associat al seu moment constructiu (CEBRIA *et al.*, 2003), mentre que superficialment han estat identificats també materials ceràmics d'època ibèrica final i romana altimperial. Al marge del Moro del puig de la Mola es va localitzar –tot i que superficialment, la qual cosa no és garantia de sincronisme– dues ascles de sílex i dos fragments d'un mateix càlat o barret de copa pintat –datable a l'entorn del segle II aC–, mentre que l'única dada fins ara disponible a favor de l'antiguitat del recinte del marge del Moro de Torrelles de Llobregat és el seu topònim (MIRET-MIRET, 1981). Hi ha altres indicis arqueològics que fan pensar en el desenvolupament durant la primera edat del ferro (segles VII-VI) al Penedès d'una ramaderia, tal vegada transhumant, i amb un pes econòmic important, de la qual seria un reflex el gran mur construït en aquest període a Olèrdola, que podria haver tancat les 3,5 ha de la seva plataforma rocosa amb finalitats ramaderes (MESTRES *et al.*, 1994-1996).

A Catalunya, a l'igual que a la major part d'àrees de cultura ibera, la presència de materials arqueològics ibèrics en una balma o cova ha estat atribuïda molt sovint a un ús de tipus ritual (de

la VEGA, 1987). El mateix ha succeït a les cavitats del massís del Garraf, com per exemple les coves del Gegant (Sitges), Negra (Sant Pere de Ribes), del Pi (Olèrdola), Cassimanya i de Can Sadurní (Begues) (Ros, 2004). A les àrees veïnes del País Valencià i Múrcia està àmpliament acceptada pels estudiosos l'existència de coves-santuari que es caracteritzen per tenir condicions poc favorables d'habitabilitat i sovint tenir al seu interior alguna zona amb aigua embalsada o corrent, on generalment hi ha dipositats els materials arqueològics, entre els quals hi ha sovint petits recipients ceràmics de formes caliciformes. Aquestes coves santuari s'han diferenciat d'aquelles cavitats que presenten materials arqueològics escassos i poc significatius i que han estat qualificades com a simples coves refugi, que haurien estat utilitzades ocasionalment per pastors o persones amb activitats marginals (GONZÁLEZ-ALCALDE, 2002-2003). A Catalunya, en el cas d'aquelles coves on es coneixen materials arqueològics ibèrics molt escassos i desprovistos d'un context estratigràfic clar, creiem que cal ser molt prudents a l'hora d'atribuir-les de forma acrítica una funcionalitat de tipus ritual. A excepció de casos molt clars, com la cova de la Font Major de l'Esplugu de Francolí (de la VEGA, 1987) o la balma del Gai de Moià (NADAL *et al.*, 2005), creiem que majoritàriament es tractaria d'utilitzacions d'aquestes cavitats com a refugis o habitatges temporals, a l'igual que va succeir en ocasions durant la prehistòria (durant alguns períodes de la qual també van ser usades amb finalitats funeràries). Tot i així, és innegable que la presència de vaixela de taula de producció grega àtica de figures roges (segle IV aC) i de vernís negre proto-campaniana (segle III aC) a coves com les del Gegant (Sitges) i Negra (Sant Pere de Ribes), respectivament, no és un fet gens corrent i creiem que sí que podria respondre a la realització en elles d'activitats rituals, però malauradament la manca total de context estratigràfic d'aquests materials fa que qualsevol possible interpretació en aquesta línia sigui, ara per ara, només una hipòtesi no contrastable.

En conclusió, creiem que la presència dels materials arqueològics a la cova del Corral de les Piques respon –tant durant l'edat del bronze com durant l'època ibèrica i períodes posteriors– al seu aprofitament com a habitacle o refugi temporal. Les seves dimensions i favorables condicions d'habitabilitat deurien afavorir que fos objecte d'ocupacions temporals no massa llargues efec-

tuades per individus o petits grups humans que transitarien per aquesta zona del massís i hi buscarien refugi, per a ells sols o també per a un petit ramat d'ovicàprids, durant la nit o algun moment del dia. Així ho fan pensar també les característiques tipològiques dels materials arqueològics identificats, que malgrat el seu caràcter fragmentari i descontextualitzat semblen estar més relacionats amb activitats d'emmagatzematge, coccio i elaboració d'aliments que no amb d'altres possibles de tipus ritual. Només la realització d'excavacions arqueològiques amb una metodologia científica rigorosa permetria conèixer les característiques de les primeres ocupacions de la cova i comprovar si ja abans de l'època moderna van tenir un ús ramader. En època moderna la cova deuria continuar servint per a refugi temporal humà i, sobretot, per a finalitats ramaderes, per la qual cosa al segle XVI o XVII es deuria ampliar el seu espai útil amb la construcció d'un petit corral adossat. En el segle XVIII o XIX la fondalada situada davant la cova es deuria aterassar per adequar-la al conreu de la vinya, fins que la plaga de la fil·loxera a les darreries del segle XIX ho deuria fer inviable econòmicament i la zona es va abandonar.

El fet que a uns quants centenars de metres de la cavitat hi hagi dos dels escassos llocs de tot el massís del Garraf on és possible l'aprovisionament d'aigua –les fonts de degotalls de les Piques i de Fontanelles–, hauria facilitat en gran mesura l'ocupació de la contrada des de la prehistòria (VIRELLA, 1992, pàg. 59-61).

L'existència dels jaciments del puig d'en Paucurri i de la cova del Corral de les Piques va ser comunicada a la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya, per tal que fossin incloses en el seu inventari de béns culturals i es pugui així garantir la seva protecció legal.

Bibliografia

BLASCO, A.; EDO, M.; VILLALBA, M. J.; BUXÓ, R.; JUAN-TRESSERRAS, J.; SAÑA, M. (1999). «Del cardial al postcardial en la cueva de Can Sadurní (Begues, Barcelona). Primeros datos sobre su secuencia estratigráfica, paleoeconómica y ambiental». *Saguntum-PLAV*, Extra-2. València, pàg. 59-67.

CAPMANY, Josep (2004). «Campdàsens, Garraf i Jafre. Els confins occidentals del terme d'Eram-

prunyà de l'alta edat mitjana al segle XV», dins *IV Trobada d'Estudiosos del Garraf*. Monografies 37, Servei de Parcs Naturals de la Diputació de Barcelona, pàg. 193-206.

CARBONELL, Vicenç (2004): *Noms de lloc d'Olivella. Corpus de Toponímia Penedesenca*, vol. 3. Institut d'Estudis Penedesencs (publicació 144).

CASTELLS, J; TEJEDOR, J. (1982). «Cadastrer espeleològic de la comarca de Garraf. Olivella (2a part)». *Butlletí de la Biblioteca-Museu Balaguer*, VI època, Vilanova i la Geltrú, pàg. 83-152.

CEBRIÀ, A.; ESTEVE, X.; MESTRES, J. (2003): «Enclosures a la serra del Garraf des de la protohistòria a la baixa antiguitat. Recintes d'establiment vinculats a camins ramaders»; *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, pàg. 313-316.

CELA, Xabier (1994). «La ceràmica ibèrica a torno en el Penedès» *Pyrenae*, núm. 25. Universitat de Barcelona, pàg. 151-180.

CONDE, María José (1993). «Una producció ceràmica del món ibèric tardà: el kalathos 'barret de copa'». *Fonaments*, núm. 8. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, pàg. 117-168.

ESTEBAN, Agustí.; MIRET, Magí; MIRET, Xavier; RIERA, Santiago (1993). «Transformacions del paisatge i ramaderia a la costa catalana del Penedès i Garraf (Barcelona) a l'alta edat mitja» *IV CAME*, tom III. Alacant, pàg. 647-655.

GONZÁLEZ-ALCALDE, Julio (2002-2003). «Cuevas-refugio y cuevas santuario en Castellón y Valencia: espacios de resguardo y entornos iniciáticos en el mundo ibérico». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, núm. 23, Diputació de Castelló, pàg. 187-240.

LÓPEZ-CACHERO, F. J. (2005). *La necrópolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell) en el contexto del bronce final y la primera edad del hierro en el Vallès: estudio de los materiales cerámicos*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona (consultable a la pàgina web de la UB).

MESTRES, Josep; SENABRE, M. Rosa; SOCIAS, Joan (1994-1996). «L'Alt Penedès durant la Primera Edat del Ferro: consideracions a l'entorn d'un model d'ocupació del territori». *Gala*, núm. 3-4. Sant Feliu de Codines, pàg. 247-263.

MIRET, Magí; MIRET, Josep (1981). «Un assentament d'època romana a la Serra de la Font del Coscó (Avinyonet del Penedès). Tancats medievals per a bestiar a Garraf». *Miscel·lània Penedesenca*, IV. Institut d'Estudis Penedesencs, pàg. 181-194.

MIRET, Magí (1992). «Un assentament d'època romana al massís de Garraf: Ca l'Amell (Sitges)». *I Trobada d'Estudiosos de Garraf*. Barcelona: Servei de Parcs Naturals de la Diputació de Barcelona, pàg. 133-136.

MIRET, Josep (1993). «Jaciments prehistòrics a l'aire lliure del massís de Garraf» *Olerdulae*, any XVIII. Museu de Vilafranca, Vilafranca del Penedès, pàg. 129-148.

MIRET, Magí (1999). «Testimonis arqueològics i documentals de la ramaderia transhumant penedesenca», J. Rovira i F. Miralles. *Camins de transhumància al Penedès i al Garraf*. Associació d'Amics dels Camins Ramaders, pàg. 41-50.

MIRET, Magí (2000a). «Un assentament ibèric al massís de Garraf: Montceva-Coll Blanc (Sitges)». *III Trobada d'Estudiosos de Garraf*. Servei de Parcs Naturals de la Diputació de Barcelona, pàg. 187-192.

MIRET, Magí (2000b). «Camins de vianants, pastors i reis: la xarxa viària al massís de Garraf». *La Sentiu*, núm. 25-26. Museu de Gavà, pàg. 58-64.

MIRET, Magí (2003). «El poblament d'època ibèrica i romana a la costa oriental de la Cossetània: la comarca del Garraf». *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, pàg. 363-376.

MIRET, Magí (2004). «El poblament d'època ibèrica i romana a la plana de Campdàsens (Sitges)». *IV Trobada d'Estudiosos del Garraf (2002)*. Monografies 37, Servei de Parcs Naturals de la Diputació de Barcelona, pàg. 187-193.

MIRET, Magí (2005). «Jaciments arqueològics i poblament d'època ibèrica antiga i plena (segles VI-III aC) a la comarca del Garraf (Barcelona)». *Actes del XIII Colloqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà-Homenatge a Josep Barberà i Farràs*, vol. I. Puigcerdà, pàg. 513-529.

MUNTANER, Ignasi M. (1986). *Els noms de lloc del terme de Sitges i de les terres veïnes*. Grup d'Estudis Sitgetans, Sitges, 350 pàgines.

NADAL, J.; SENABRE, M. R.; MESTRES, J.; CEBRIÀ, A. (1999). «Evolución del aprovechamiento de los recursos faunísticos durante el Neolítico en la comarca de l'Alt Penedès (Barcelona)». *Saguntum-PLAV*, Extra-2. València, pàg. 85-93.

NADAL, J.; ÀLVAREZ, R.; ESTRADA, A.; GARCIA-ARGÜELLES, P.; ALBERT R. M.; ROS, A. (2005). «La balma del Gai. Primeres evidències d'ocupació ibèrica a l'altiplà del Moianès». *Actes del XIII Colloqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà-Homenatge a Josep Barberà i Farràs*, vol. II. Puigcerdà, pàg. 1.003-1.013.

ROS, Alejandro (2004). «L'ús de coves santuari al massís del Garraf durant el període ibèric». *IV Trobada d'Estudiosos del Garraf*. Servei de Parcs Naturals de la Diputació de Barcelona, pàg. 181-185.

VEGA, Josep de la (1987). «Contribució catalana a l'inventari de les probables coves santuari ibèriques». *Fonaments*, núm. 6, Curial Edicions Catalanes, Barcelona, pàg. 171-190.

VIRELLA, Joan (1992). «Fonts del terme d'Olivella». *Visions geogràfiques del Penedès*. Institut d'Estudis Penedesencs, publicació núm. 73, pàg. 59-61.